



BiEPAG

oktobar 2023.

Energetska dilema Srbije: KAKO PREBRODITI GEOPOLITIČKE TENZIJE I RUSKO VLASNIŠTVO NA PUTU KA ODRŽIVOJ TRANZICIJI?

Autor: Vujo Ilić *

** o istraživačkom projektu*

Savetodavna grupa za javnu politiku Balkan u Evropi sprovodi sveobuhvatnu studiju o geopolitičkim dimenzijama zelene energetske tranzicije na Zapadnom Balkanu. Studija se oslanja na nalaze analize "Energy in the Western Balkans" (maj 2023), kao i na regionalno istraživanje na Zapadnom Balkanu koje predstavlja rezultat terenskog rada sprovedenog u periodu mart-april 2023. Glavni nalazi ove studije zasnovani su na podacima prikupljenim putem sekundarnog istraživanja i polustrukturisanih intervjua obavljenih između marta i jula 2023. godine s devet osoba, uključujući sadašnje i bivše predstavnike vlade, aktuelne opozicione političare, stručnjake za energetiku i međunarodnu bezbednost, bivšeg direktora energetske kompanije, kao i predstavnika Energetske zajednice. Uz doprinos članova i članica BiEPAG-a Tene Prelec, Dimitra Bečeva i Nikolaosa Cifakisa. Vujo Ilić je naučni saradnik na Institutu za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

Preporuke za javne politike

EU treba da nastavi da pruža podsticaje za dekarbonizaciju u Srbiji, pre svega smanjenjem upotrebe uglja, direktnom finansijskom podrškom, blagovremenim uspostavljanjem regionalnog sistema za trgovinu emisijama i fonda za pravednu tranziciju.

EU i njene države članice treba da podrže ulaganja u ekološki prihvatljive energetske projekte, kao i podizanje svesti i angažovanje u energetske tranziciji, kako bi pomogli u jačanju pozitivne političke percepcije EU.

EU treba da nastavi da omogućava Srbiji da postigne sigurnost po pitanju prirodnog gasa i diversifikaciju snabdevača povećanjem broja i kapaciteta interkonektora, proširenjem podzemnih kapaciteta za skladištenje gasa i kroz zajedničke sisteme kupovine gasa, sa ciljem korišćenja gasa tokom postepenog ukidanja uglja i prelaska na obnovljive izvore energije.

Apstrakt

Ovaj tekst bavi se složenom mrežom izazova koji opterećuju energetske sektor Srbije, ispitujući kombinaciju događaja tokom zime 2021-2022. godine koji su pokrenuli aktuelnu krizu. Kvar u Termoelektrani "Nikola Tesla", pogoršan nedovoljnim ulaganjima i lošim upravljanjem, podudarao se sa globalnom energetsom krizom. Ruska invazija na Ukrajinu dodatno je pojačala zabrinutosti, otkrivajući manjkavosti energetskog snabdevanja Srbije, koje se u velikoj meri oslanjaju na entitete u ruskom vlasništvu. Ovi događaji su primorali Srbiju na nezabeležene troškove kako bi se obezbedilo snabdevanje energijom, i ponovo su otvorili pitanja njene strateške orijentacije i energetske tranzicije. Ova studija pomno razmatra ulogu ruskog vlasništva u energetsom sistemu Srbije, uglavnom se fokusirajući na Naftnu industriju Srbije (NIS), a analizira i širu dinamiku energetske tranzicije i geopolitike. Ona nastoji da pojasni istorijski kontekst ruskih investicija u naftu i gas, njihov uticaj na energetske sigurnost Srbije i složenu interakciju između ruskih, kineskih i zapadnih interesa, lokalne politike i razmatranja u vezi sa životnom sredinom. Dok se Srbija bori sa višestrukom energetsom krizom, identifikuju se potencijalni putevi napred, naglašavajući neophodnost diversifikacije snabdevača gasom, olakšavanja prelaska na obnovljive izvore energije i snalaženja u geopolitičkim zamršenostima koje se prepliću sa problemima životne sredine. Studija naglašava ključnu ulogu EU i stranih aktera u oblikovanju energetske budućnosti Srbije i nudi preporuke za usklađivanje nacionalnih strategija sa evropskim ciljevima energetske tranzicije.

Državni kontekst: energetski sektor Srbije u krizi

Tokom zime 2021-2022, energetski sektor u Srbiji pogodila je „savršena oluja“. Dok je svetska energetska kriza dostigla vrhunac u decembru 2021. godine, veliki blok Termoelektrane „Nikola Tesla“ u blizini Beograda pokvario se zbog lošeg kvaliteta lignitnog uglja koji se koristi (primarni energetski resurs u zemlji) i dugogodišnjeg manjka ulaganja i lošeg upravljanja javnim elektroprivrednim preduzećem EPS¹. Suočena sa potencijalnim nestašicama struje tokom zime, kada potražnja obično dostiže vrhunac, Srbija je morala da potroši nezabeležene količine novca za kupovinu struje i uglja².

Ruska invazija na Ukrajinu 2022. godine bila je još jedan događaj koji je suštinski ugrozio čitavu strukturu snabdevanja energijom u Srbiji. Osim što je izazvala gasnu krizu u Evropi, potpuna zavisnost Srbije od gasa iz Rusije učinila je poslovanje kompanija u ruskom vlasništvu gorućim pitanjem. U Srbiji se gas dobija i skladišti preko kompanija u ruskom vlasništvu, dok je naftna kompanija NIS, koja je u većinskom vlasništvu Gazprom njefta, jedini proizvođač sirove nafte i prirodnog gasa, jedini prerađivač nafte i vlasnik najveće mreže maloprodajnih benzinskih stanica. Dok je EU pregovarala o novim sankcijama kompanijama u većinskom ruskom vlasništvu i pozivala Srbiju da im se pridruži, Srbija je odlučila da zvanično osudi napad na Ukrajinu, ali da zadrži dobre odnose sa Rusijom i izbegne da se pridruži bilo kakvim sankcijama protiv osoba iz Rusije ili entiteta u ruskom vlasništvu³.

Srbija je na kraju izuzeta iz Uredbe Saveta (EU) 2022/428 od 15. marta 2022. kojom bi se zabranilo poslovanje sa kompanijama sa više od 50% vlasništva Gazprom njefta, koji je u to vreme bio vlasnik 56% srpskog NIS-a⁴. Rusko vlasništvo nad NIS-om je u maju 2022. godine bar privremeno obezbeđeno kada je Gazprom, matična kompanija Gazprom njefta, koja nije bila uključena u paket sankcija, kupila 6% akcija i ubuduće umanjila udeo svoje ćerke firme Gazprom njeft,

1 Igor Todorović, 'New troubles for Serbia's EPS: coal plant TENT B is offline amid breakdown, fire', Balkan Green Energy News, December 28, 2021, <https://balkangreenenergynews.com/new-troubles-for-serbias-eps-coal-plant-tent-b-is-offline-amid-breakdown-fire/>.

2 Ivana Sekularac, Aleksandar Vasovic, 'Serbia readies 3 bln euros for energy imports in winter', Reuters, September 15, 2022, <https://www.reuters.com/business/energy/serbia-readies-3-bln-euros-energy-imports-winter-2022-09-15/>.

3 Milica Stojanovic, 'Serbia Backs UN Resolution Condemning Russian Attack on Ukraine', Balkan Insight, March 2, 2022, <https://balkaninsight.com/2022/03/02/serbia-backs-un-resolution-condemning-russian-attack-on-ukraine/>.

4 The Council of the European Union, Council Regulation (EU) 2022/428, Official Journal of the European Union L 87 I/13, March 15, 2022, , <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:32022R0428>.

koja je bila pod sankcijama, na 50% kako bi sprečila da njima bude zahvaćen i NIS⁵. Ubrzo nakon toga, predsednici Vučić i Putin dogovorili su novi trogodišnji gasni sporazum nakon isteka desetogodišnjeg ugovora sa Srbijom i njegovog šestomesečnog produžetka⁶.

Događaji iz 2021-2022. su pokazatelji nesigurne situacije u energetsom sektoru Srbije, koji se suočava sa višestrukom krizom. Energetski sektor, pogotovo proizvodnja električne energije, u velikoj meri zavisi od fosilnih goriva, neefikasan je i opterećen ličnim interesima. Za razliku od rastućih očekivanja EU o njenom prelasku na zelenu energiju, tempo energetske tranzicije Srbije je spor, a iako su vlasti često najavljivale velike planove, beležili su osrednje rezultate u njihovom sprovođenju⁷.

Strani uticaj u sektoru energetike i rudarstva možda je i ključna spoljna sila koja održava trenutni status quo energetske tranzicije. Rusija ima dominantno prisustvo u sektoru nafte i gasa u Srbiji i interes da zadrži svoju poziciju primarnog snabdevača gasom⁸. Kina je poslednjih godina postala vodeći investitor u Srbiji, pre svega u automobilskoj industriji i rudarstvu, uprkos sve većoj zabrinutosti za životnu sredinu u srpskoj javnosti⁹. Međutim, Kina vrši prodor i u energetski sektor. Kineski krediti i izgradnja bili su ključni za završetak izgradnje elektrane na ugalj i gas, a postoje i planovi za izgradnju solarne elektrane¹⁰.

Ova studija ima za cilj da istraži tu sponu između stranih aktera i energetske tranzicije u Srbiji, fokusirajući se na ulogu ruskog vlasništva nad NIS-om, ali proširujući analizu i na kontekst geopolitike i energetske tranzicije u Srbiji.

5 Interfax, 'Gazprom Neft reduces stake in Serbia's NIS to 50%, Gazprom obtains 6.15%', May 11, 2022, <https://interfax.com/newsroom/top-stories/79039/>.

6 Vladimir Spasić, 'Putin, Vučić agree on new gas supply contract for Serbia', Balkan Green Energy News, May 30, 2022, <https://balkangreenenergynews.com/putin-vucic-agree-on-new-gas-supply-contract-for-serbia/>.

7 Energy Community, 'Serbia Annual Implementation Report', Energy Community Secretariat, November 1, 2022, https://www.energy-community.org/dam/jcr:a2ee5af3-ab4d-4573-9e08-7702ffd810c8/IR2022_Serbia.pdf.

8 Ben Reade, 'No More Mr. Nis Guy: Investigating Corrosive Capital in the Serbian Energy Industry', Bulletin of the Serbian Geographical Society 103(1): 355-386, 2023, <https://doi.org/10.350-3593/2023/0350-35932301355B.pdf>.

9 Stefan Vladislavljev, 'Reaching the New Levels of Sino-Serbian Relations', China Observers in Central and Eastern Europe (CHOICE), January 3, 2023, <https://chinaobservers.eu/reaching-the-new-levels-of-sino-serbian-relations/>.

10 Stefan Vladislavljev, 'How Did China Become the Largest Investor in Serbia?', China Observers in Central and Eastern Europe (CHOICE), August 8, 2023, <https://chinaobservers.eu/how-did-china-become-the-largest-investor-in-serbia/>.

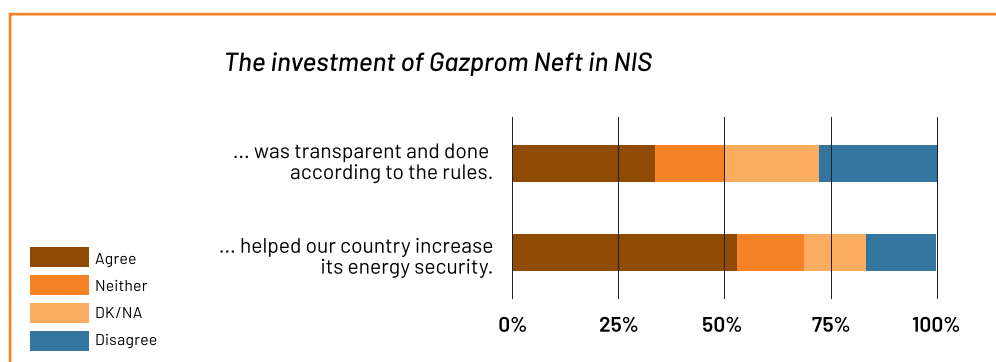
Ruske investicije u naftu i gas

Ruske investicije u sektore nafte i gasa u Srbiji od početka su bile tesno povezane, te izmiču zasebnoj analizi. One proizilaze iz međunarodnog sporazuma potpisanog u Moskvi 25. januara 2008. godine, samo nekoliko nedelja pre proglašenja nezavisnosti Kosova. Glavni elementi sporazuma bili su izgradnja gasovoda Južni tok i podzemnog skladišta gasa Banatski Dvor, kao i kupovina 51% NIS-a od strane Gazprom njefta, što je uključilo i distributivnu mrežu, dve rafinerije nafte i naftna polja u Srbiji i inostranstvu.¹¹

U srpskoj javnosti akvizicija NIS-a smatrala se kontroverznom. U istraživanju BiEPAG-a sprovedenom 2023. godine, samo trećina ispitanika (34%) se složila s tvrdnjom da je investicija Gazprom njefta bila transparentna i obavljena po pravilima (Slika 1)¹². Većinski udeo u NIS-u prodat je za oko 400 miliona evra, iznos za koji su mnogi tvrdili da je potcenjen. Takav stav je dobio dodatni legitimitet u avgustu 2014. kada je Ministarstvo unutrašnjih poslova Srbije objavilo da je formiralo specijalni istražni tim za ispitivanje privatizacije NIS-a u vreme prethodne vlade, iako je istraga zamrla nakon nekoliko godina bez jasnog ishoda.¹³

Slika 1. Stavovi o investiciji Gazprom njefta u NIS.

Izvor: BiEPAG istraživanje, N = 1,019 [2023]



¹¹ Nikolić Kokanović Otašević Law Office, 'Legal Analysis of the Arrangements between Serbia and Russia in the Oil and Gas Sector', The International and Security Affairs Centre (ISAC), December 21, 2009, <https://www.isac-fund.org/download/Summary%20and%20Conclusions.pdf>.

¹² Dimitar Bechev, Tena Prelec, Nikolaos Tzifakis, Florian Bieber, Marko Kmezic, Milica Delevic, Marika Djolai, Donika Emini, Vujo Ilic, Zoran Nechev, Milena Stefanovic, Corina Stratulat, 'The Geopolitics of the Green Energy Transition in the Western Balkans', May 24, 2023, Balkans in Europe Policy Advisory Group (BiEPAG).

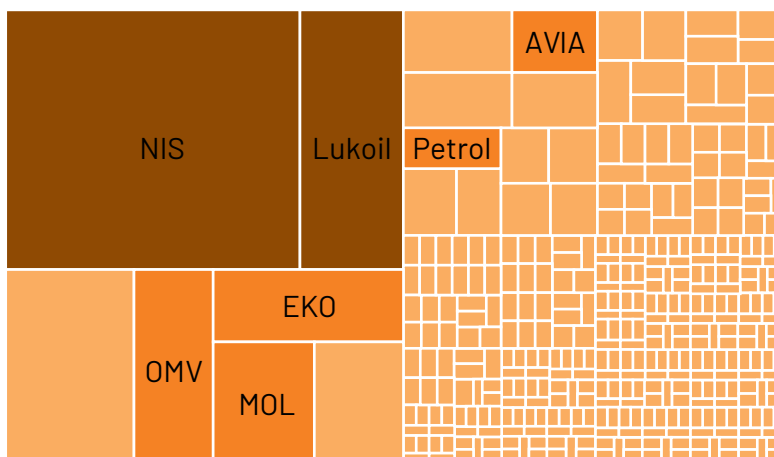
¹³ Ivana Sekularac, 'Serbian police to probe privatisation of state oil firm NIS', Reuters, August 12, 2014, <https://www.reuters.com/article/uk-serbia-nis-investigation/serbian-police-to-probe-privatisation-of-state-oil-firm-nis-idUKKBN0GCQL420140812>.

Zagovornici „naftno-gasnog sporazuma“ sa Rusijom iz 2008. branili su ga zbog očekivanih ulaganja Gazprom njefta u modernizaciju NIS-a i očekivane dobiti koju bi Srbija ostvarila od budućeg transporta gasa gasovodom Južni tok. Međutim, 2009. godine, EU je usvojila Treći energetske paket koji zahteva da transport i proizvodnja/snabdevanje gasom budu strukturalno odvojeni¹⁴. To je na kraju dovelo do toga da je Rusija odustala od projekta gasovoda Južni tok 2014. godine u korist Turskog toka, koji je počeo sa radom tek 2021.¹⁵

Otkako ga je kupio Gazprom njeft, NIS je uspostavio dominantnu poziciju na tržištu nafte. Iako je u Srbiji liberalizovan uvoz motornih goriva, NIS je bio jedini domaći proizvođač naftnih derivata, a u 2022. godini kompanija je, prema svom godišnjem izveštaju, imala 83% udela na tržištu motornih goriva.¹⁶ Kao što je prikazano na slici 2, NIS Grupa takođe poseduje najveću distributivnu mrežu u Srbiji, pri čemu kompanija poseduje 22% benzinskih stanica u zemlji (ukupno 322, uključujući NIS Petrol i njegov premijum brend Gazprom).¹⁷ Druga najveća mreža benzinskih stanica, Lukoil, koji je takođe u ruskom vlasništvu, poseduje 7,5 odsto stanica. Pet preostalih međunarodnih ili regionalnih distributera sa mrežama u Srbiji (OMV, EKO, MOL, AVIA i Petrol) upravljaju sa 212 ili 14% od ukupnog broja benzinskih stanica. Međutim, u poređenju sa drugim, pogotovo manjim maloprodavcima, NIS ima dobro pozicioniranu mrežu benzinskih stanica sa velikim prometom, pa njegov udeo na maloprodajnom tržištu iznosi čak 50%, iako je njegovo učešće u ukupnom broju benzinskih stanica upola manje.¹⁸

Slika 2. Prikaz benzinskih stanica u Srbiji.

Izvor: Ministarstvo unutrašnje i spoljnje trgovine [2023]



¹⁴ Official Journal of the European Union, L 211, August 14, 2009, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=OJ:L:2009:211:TOC>. Law office Samardžić, 'Serbia adopts rules preventing South Stream pipeline?', Legal Insight, July 17, 2015, www.specht-partner.com/wp-content/uploads/2015/07/150717-Legal-Insight-Serbia-adopts-3rd-Energy-Package-preventing-South-Stream.pdf.

¹⁵ Law office Samardžić, 'Serbia adopts rules preventing South Stream pipeline?', Legal Insight, July 17, 2015, www.specht-partner.com/wp-content/uploads/2015/07/150717-Legal-Insight-Serbia-adopts-3rd-Energy-Package-preventing-South-Stream.pdf.

¹⁶ NIS Group, 'The Annual Report for 2022', 2023, https://ir.nis.rs/wp-content/uploads/2023/04/AR_2022_eng.pdf.

¹⁷ Ministry of Domestic and Foreign Trade, 'Public database of petrol stations in Serbia', October 2, 2023, <https://must.gov.rs/tekst/sr/384/javna-baza-benzinskih-stanica-u-srbiji.php>.

¹⁸ NIS Group, 'The Annual Report for 2022'.

Osim toga, NIS je nakon akvizicije investirao u modernizaciju proizvodnje benzina u zemlji. U jednom intervjuu, bivši rukovodilac kompanije je objasnio da je pre privatizacije tržište bilo relativno neregulisano u pogledu kvaliteta derivata i sive ekonomije, ali da je NIS „uticao, u pozitivnom smislu, da država reguliše tržište“. Slično tome, rafinerija koju je kupio Gasprom njeft nije ispunjavala standarde EU, ali nakon investicija „rafinerija proizvodi gorivo istog kvaliteta kao u Francuskoj ili Nemačkoj“. Ovo objašnjenje je u skladu sa nalazima istraživanja BiEPAG-a, u kojem 50 odsto ispitanih građana Srbije veruje da je ulaganje Gasprom njefta u NIS pomoglo Srbiji da unapredi energetske sigurnost.

Za razliku od nafte i derivata, rusko učešće u sektoru gasa u Srbiji išlo je drugačijim putem. Uprkos tome što je nacionalna gasna kompanija Srbijagas ostala u većinskom srpskom javnom vlasništvu, Gasprom je ostvario daleko značajniji uticaj na ovaj sektor nego u slučaju nafte. Iako se projekat gasovod Južni tok nikada nije ostvario, Gasprom je ostao jedini snabdevač gasom, koji direktno kontroliše srpske rezerve gasa, pa čak i delove gasovoda u južnoj Srbiji preko kompanije u zajedničkom vlasništvu, Jugorosgaza.¹⁹

Štaviše, za razliku od nafte, Gasprom je zadržao svoj monopol na veleprodajnom i jasnu dominaciju na maloprodajnom tržištu. Zavisnost Srbije od ruskog gasa je praktično na snazi od 2008. godine, uprkos višestrukim izazovima. Uticaj Gasproma na srpsku domaću gasnu kompaniju je vršen kroz politička imenovanja u upravnim odborima ćerki firmi. Dušana Bajatovića, visokog funkcionera Socijalističke partije Srbije, koja je mlađi koalicioni partner vladajuće Srpske napredne stranke, nekoliko sagovornika prepoznaje kao uticajnog posrednika između domaćih i stranih aktera, kojima je u interesu da održe status quo.

¹⁹ Energy Community, 'Annual Implementation Report 2015/2016', Energy Community Secretariat, September 1, 2016, https://www.energy-community.org/dam/jcr:d486761d-7d19-4ac6-b55f-2cf838f689bd/EnC_IR2016.pdf.

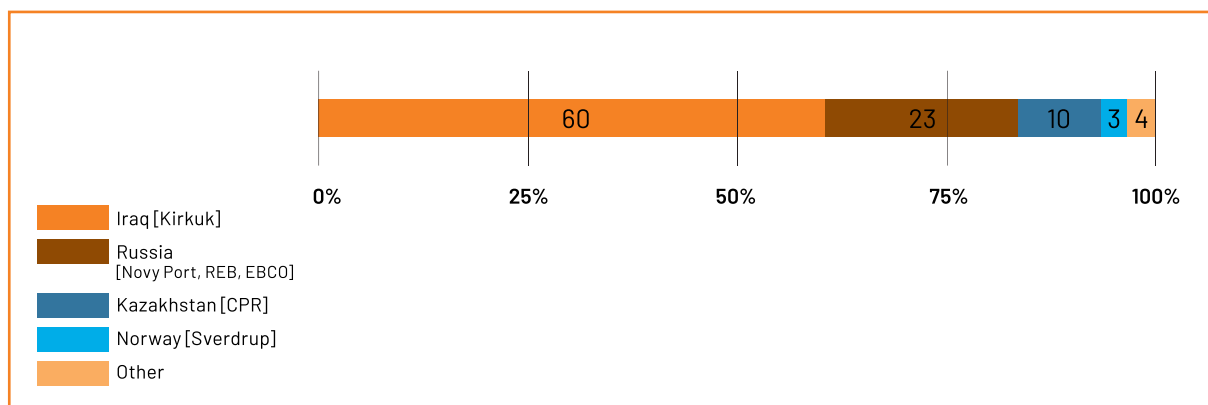
Nafta ili gas – put ka zavisnosti

U prethodnom delu je postavljeno pitanje zašto je Srbija izvorno postala zavisna od ruskog gasa. Rusko prisustvo u gasnom i naftnom sektoru proizašlo je iz istih međudržavnih sporazuma, ali se svaki slučaj razvijao drugačije. Zainteresovane strane sa kojima smo razgovarali smatraju da je NIS nakon akvizicije Gasprom njefta prvenstveno fokusiran na profit, a manje na geopolitiku. Na njega se gledalo kao na potpuno korporativni entitet koji može delovati kao „partner” vladi. S druge strane, matična kompanija Gasprom, direktno i preko Srbijagasa, održava „rezervisani domen” u sektoru gasa koji je politički van domašaja vlasti. Dok je jedan bivši vladin funkcioner saradnju sa NIS-om opisao kao „normalnu” i „profesionalnu”, Srbijagas je ocenjen kao notorno nedostupan: „Nismo mogli da dobijemo validan dokument od te kompanije, a kada nam je nešto poslato, proveravali smo pet puta, i nisam mogao biti siguran da li je to tačno.”

Varijacije u ponašanju javnih preduzeća u stranom i domaćem vlasništvu najbolje se mogu objasniti u odnosu na relativnu zavisnost Srbije od nafte i gasa. U poslednjih nekoliko godina, nafta je u Srbiju stizala sa globalnog tržišta, uglavnom iz Iraka, naftovodima JANAF-a, i nikada nije bilo zavisnosti od ruske nafte (Slika 3).²⁰ Iako je kompanija u vlasništvu Rusije, NIS je kontinuirano smanjivao uvoz ruske nafte pre invazije na Ukrajinu 2022. godine. Ako bi se politički odnosi sa Rusijom urušili, nafta bi mogla da nastavi da teče prema Srbiji.

Slika 3. Uvezena sirova nafta po zemlji (tip).

Izvor: Agencija za energetiku Republike Srbije [2021]



20 Energy Agency of the Republic of Serbia, '2021 Energy Agency Annual Report', 2022, <https://www.aers.rs/Files/Izvestaji/Godisnji/Izvestaj%20Agencije%202021.pdf>.

Kada je reč o gasu, situacija je potpuno drugačija. Sve do 2021. godine, kada je umesto napuštenog gasovoda Južni tok otvoren Balkanski tok – produžetak Turskog toka koji dovodi gas kroz Bugarsku – Srbija je uvozila sav gas iz Rusije samo jednom rutom preko Mađarske. Iako je nova ruta sada otvorena, Srbija i dalje može da kupuje gas samo od Rusije, dok ne završi novi interkonektor sa Bugarskom.

Nekoliko sagovornika istaklo je da do diversifikacije dobavljača gasa nikada nije došlo uprkos nekoliko šokova, uključujući gasnu krizu iz 2004. godine, povećanje cena u 2009. i smanjenje ponude u 2014. godini. Postoji nekoliko razloga za to, uključujući političke koristi, domaće poslovne dogovore i rusku siledžijsku taktiku. Tokom 2000-ih, donosioci odluka u Srbiji su obezbeđivanje jeftinog gasa za potrošače posmatrali kao priliku da obezbede političku podršku i način da se privuku strani investitori u zemlju. Čak i 2022. godine, Agencija za energetiku Republike Srbije je i dalje potrošačima promovisala gas kao najjeftinije gorivo za grejanje.²¹ Gasifikacija gradova u Srbiji takođe je imala značajan potencijal da izazove patronažu i korupciju, budući da je bila opterećena nedostatkom transparentnosti. Jedan stručnjak za obnovljive izvore energije rekao nam je da se gasifikacija često sprovodila bez razmatranja lokalnih potreba i energetske potrebe.

Rusija je 2010-ih opstruivala diversifikaciju dobavljača i sprečavala Srbiju da poveća kapacitete podzemnih skladišta gasa. Uprkos najavama planova za udvostručenje kapaciteta podzemnog skladištenja gasa u Srbiji, ovi projekti se nikada nisu pomerili s mrtve tačke i Srbija je bila prinuđena da iznajmi skladište gasa od susedne Mađarske po mnogo većoj ceni. Bivši vladin zvaničnik nam je rekao da je to zato što Rusi „nikada nisu mogli suštinski da se slože sa Srbijom” po tom pitanju.

Gasprom je 2014. godine smanjio snabdevanje Srbije gasom, pozivajući se na nerešene dugove iz 1990-ih, marginalno pitanje koje je izašlo na videlo samo nekoliko nedelja nakon posete Vladimira Putina Beogradu²², što su mnogi videli kao političku poruku o ugroženosti povoljnih aranžmana sa Rusijom.²³ U jednom od naših intervjua, međunarodni stručnjak za bezbednost je ovo nazvao „klasičnim primerom upotrebe pregovaračke moći kao oružja” i istakao da je Srbija pre 2022. godine bila tek druga zemlja u Evropi, posle Ukrajine, koja se suočila sa direktnom upotrebom gasa kao instrumenta za vršenje političkog pritiska.

Čini se da je tek ruska invazija na Ukrajinu 2022. godine dovela do prevage u korist diversifikacije. Aktuelni vladin zvaničnik nam je rekao: „Mi smo kao država ozbiljno shvatili problem zavisnosti od jednog izvora energije i jednog

21 Energy Agency of the Republic of Serbia, 'Troškovi energije za grejanje stambenog prostora, grejna sezona 2022/2023' [Energy costs for residential space heating, heating season 2022/2023], October 20, 2022, <https://www.aers.rs/Index.asp?l=1&a=541&id=317>.

22 Julian Borger, 'Vladimir Putin moves to strengthen ties with Serbia at military parade', Guardian, October 16, 2014, <https://www.theguardian.com/world/2014/oct/16/vladimir-putin-russia-serbia-alliance-military-parade>.

23 The Moscow Times, 'Serbia Struggles to Pay Russian Gas Debt', November 3, 2014, <https://www.themoscowtimes.com/2014/11/03/serbia-struggles-to-pay-russian-gas-debt-a40988>.

snabdevača. Izgleda da je interkonektor sa Bugarskom, koji bi konačno omogućio Srbiji da diversifikuje snabdevače gasom, sada nadohvat ruke.

Iako su planovi postojali još od 2015. godine, izgradnja interkonektora počela je tek u februaru 2023. godine, sa očekivanim završetkom do kraja godine.²⁴ To bi Srbiji omogućilo pristup gasu iz Azerbejdžana²⁵ i potencijalno tečnom prirodnom gasu iz Grčke.²⁶

Ruske investicije i energetska tranzicija

Udeo obnovljive energije u energetsom sektoru Srbije polako raste poslednjih godina. Većina električne energije proizvedene iz obnovljivih izvora dolazi iz hidroenergije, koja je činila 30% ukupne električne energije proizvedene u 2021. godini, uglavnom iz velikih postrojenja iz jugoslovenskog perioda. Male hidroelektrane su se nedavno raširile zbog povlašćenih fid-in tarifa koje favorizuju kompanije sa političkim vezama. Širom zapadnog Balkana, male hidroelektrane su dobile 70% fid-in tarifa za obnovljivu energiju.²⁷ Međutim, male hidroelektrane u Srbiji su proizvele samo 0,85% ukupne električne energije u 2021. godini²⁸, a izazvale su mnogo više kontroverzi zbog svojih negativnih uticaja na životnu sredinu i oštećenja zaštićenih područja, kao i uticaja na lokalne zajednice, turizam i poljoprivredu.²⁹

24 Government of Serbia, 'Construction of gas interconnector between Serbia, Bulgaria begins', February 1, 2022, <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/184444/construction-of-gas-interconnector-between-serbia-bulgaria-begins.php>.

25 Tatiana Mitrova, 'The Economics of Caspian Gas', Center on Global Energy Policy at Columbia University, September 26, 2023, <https://www.energypolicy.columbia.edu/qa-the-economics-of-caspian-gas/>.

26 Vladimir Spasić, 'Srbijagas, DEPA plan to cooperate in natural gas sector', Balkan Green Energy News, September 8, 2023, <https://balkangreenenergynews.com/srbijagas-depa-plan-to-cooperate-in-natural-gas-sector/>.

27 Pippa Gallop, Igor Vejnović, Davor Pehchevski, 'Western Balkans Hydropower: Who Pays, Who Profits? How Renewables Incentives Have Fed the Small Hydropower Boom and What Needs to Change', CEE Bankwatch Network, September 2019, <https://bankwatch.org/wp-content/uploads/2019/09/who-pays-who-profits.pdf>.

28 Government of Serbia, 'Energetski bilans Republike Srbije za 2022. godinu' [Energy balance of the Republic of Serbia for 2022], "Official Gazette of the RS", no. 4/2022, January 14, 2022, https://www.mre.gov.rs/extfile/sr/1144/energetski_bilans_rs_za_2022__0.pdf.

29 Barbara Pavlaković, Andrea Okanovic, Bojana Vasić, Jelena Jesić, Polona Šprajc, 'Small hydropower plants in Western Balkan countries: status, controversies and a proposed model for decision making', Energy, Sustainability and Society 12 (9): 1-13, 2022, <https://energysustainsoc.biomedcentral.com/articles/10.1186/s13705-022-00335-7>.

Fokus je nedavno premešten na projekte za solarne i vetroelektrane, koji postaju sve isplativiji i ekološki prihvatljiviji. Međutim, učešće ovih izvora energije u proizvodnji električne energije je i dalje minimalno.

Prelazak sa uglja na obnovljive izvore energije nameće pitanje baznog opterećenja – minimalne količine električne energije koja se isporučuje mreži u bilo kom trenutku. I dok je prirodni gas jedna od opcija za obezbeđivanje te električne energije, posebno u vreme najvećeg opterećenja mreže, reverzibilne hidroelektrane mogu ponuditi još jednu alternativu.³⁰

Iako su ruski interesi bili usmereni na obezbeđivanje statusa kvo u snabdevanju energijom iz fosilnih goriva, pogotovo gasa, ruske kompanije nisu ometale razvoj „zelenijih“ energetske opcija u Srbiji. Štaviše, kompanije za fosilna goriva se takođe uključuju u projekte obnovljivih izvora iako to, za sada, čine prvenstveno da bi pokrili svoje energetske potrebe i pokazali da doprinose borbi protiv klimatskih promena. NIS je investirao u instalacije solarnih elektrana širom svoje mreže benzinskih stanica.³¹ Trenutno radi i na projektima za proizvodnju zelenog i plavog vodonika i izgradnji vetroelektrane u Plandištu.³²

Najveće prepreke zelenoj energetske tranziciji u Srbiji su proizvodnja električne energije i domaći interesi sektora uglja. Ulogu uglja u Srbiji je teško preceniti, jer čvrsta fosilna goriva, pre svega lignit, čine dve trećine proizvodnje primarne energije u zemlji (Slika 4).³³ Sektor uglja je jedan od najvećih poslodavaca u Srbiji, sa 15.262 direktnih i procenjenih 37.708 indirektnih radnih mesta.³⁴ Država je godinama subvencionisala površinske kopove i podzemne rudnike uglja, a ovaj sektor se suočava i sa dugoročnim problemima sa korupcijom.³⁵ Iako ovi faktori pomažu da se održi status kvo, oslanjanje na ugalj u proizvodnji električne energije ipak privlači sve veću pažnju, ne samo zbog svoje neefikasnosti i lošeg upravljanja, već i zbog uticaja na životnu sredinu, pre svega usled zagađenja vazduha.³⁶

30 Dimitar Bechev, 'Energy in the Western Balkans', Balkans in Europe Policy Advisory Group (BiEPAG), May 24, 2023, <https://biepag.eu/publication/energy-in-the-western-balkans/>.

31 NIS Group, 'NIS Continues to Invest in Solar Energy', May 16, 2023, www.nis.rs/en/news/nis-nastavlja-sa-ulaganjima-u-solarnu-energiju/.

32 Igor Todorović, 'Oil companies in Southeastern Europe accelerate renewable energy investments', Balkan Green Energy News, May 30, 2023, <https://balkangreenenergynews.com/oil-companies-in-southeastern-europe-accelerate-renewable-energy-investments/>.

33 Eurostat, Energy Database, Accessed October 5, 2023, Serbia Energy balances, 2020 Annual Primary production, Thousand tonnes of oil equivalent (ktoe), <https://ec.europa.eu/eurostat/web/energy/database>.

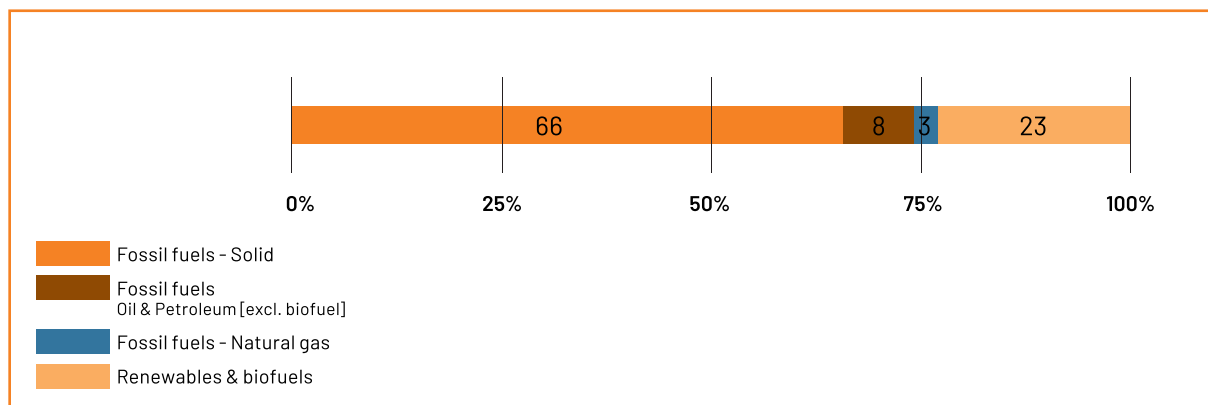
34 Pablo Ruiz Castillo, Hrvoje Medarac, Julian Somers, Giovanni Mandras, 'Recent trends in coal and peat regions in the Western Balkans and Ukraine', Publications Office of the European Union EUR 30837 EN, 2021, <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC126154>.

35 Damir Miljević, 'Investments into the past: Analysis of Direct Subsidies to Coal and Lignite Electricity Production for the year 2020 in the Energy Community Contracting Parties', Energy Community Secretariat, May 2022, https://www.energy-community.org/dam/jcr:9548dd16-b9ed-4bcc-a562-4ebd5061b082/Coal_Subsidies_Study_070222.pdf.

CEE Bankwatch Network, 'Kolubara B lignite-fired power plant, Serbia', Accessed October 1, 2023, <https://bankwatch.org/project/kolubara-b-lignite-fired-power-plant-serbia>.

36 Ajit Niranjana, 'Belgrade: the city where dirty air is seen as a consequence of economic growth', Guardian, September 22, 2023, <https://www.theguardian.com/world/2023/sep/22/belgrade-serbia-air-pollution>.

Slika 4. Energetski bilans Srbije, godišnja proizvodnja primarne energije u 2020. (ktoe). Izvor: Eurostat [2020]



Za razliku od negativnih reakcija na ugalj koje se polako pojačavaju u Srbiji, srpska javnost ne doživljava ruske dobavljače fosilnih goriva kao značajne zagađivače. Gasprom se fokusirao na održavanje monopola snabdevanja, o čemu javnost malo zna, i na gasifikaciju Srbije, čime je u sve veći broj domaćinstava stigao gas koji se smatra manje štetnim po životnu sredinu u odnosu na grejanje na ugalj i drva u gradovima.³⁷

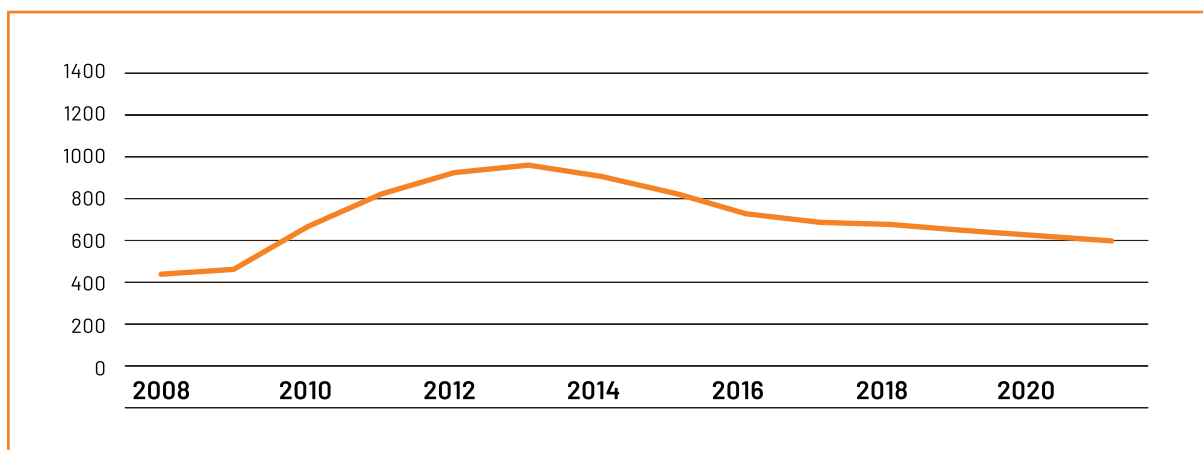
NIS je na sličan način povezan sa unapređenjem kvaliteta benzina koji se proizvodi u Srbiji i usklađivanjem sa standardima EU, čime je doprineo boljem kvalitetu života u Srbiji. S druge strane, NIS je optužen da je početkom 2010-ih na neodrživ način eksploatisao domaće izvore nafte. Motivisan mogućnošću prodaje jeftine nafte u vreme kad su svetske cene bile visoke i sa porezom na vađenje minerala od 3%, NIS je skoro udvostručio proizvodnju sirove nafte između 2008. i 2013. (Slika 5)³⁸. U jednom od intervjua, bivši vladin zvaničnik je rekao da je „vađenje sirove nafte iz bušotina urađeno prebrzo, na način koji nije dozvoljen nigde u svetu.“ Niz novinskih članaka u 2017. godini skrenuo je pažnju javnosti na ove prakse, ali to pitanje nije dobilo veliku pažnju i uglavnom je nestalo iz javnog diskursa.³⁹

³⁷ Government of Serbia, 'Measures to reduce air pollution presented', January, 15 2020, <https://www.srbija.gov.rs/vest/en/149289/measures-to-reduce-air-pollution-presented.php>.

³⁸ Statistical Office of the Republic of Serbia, 'Database: Annual Energy Statistics, Quantities', Accessed October 5, 2023, data.stat.gov.rs/.

³⁹ Slađana Vukašinović, 'Nis potrošio svu naftu iz Velebita: Najplodnije nalazište u Srbiji na izdisaju' [Nis used up all the oil from Velebit: The most fertile field in Serbia is exhaling], Blic, April 25, 2017, <https://www.blic.rs/biznis/nis-potrosio-svu-naftu-iz-velebita-najplodnije-nalaziste-u-srbiji-na-izdisaju/pnm3es1>.

Slika 5. Godišnja proizvodnja sirove nafte, u hiljadama tona.
Izvor: Republički zavod za statistiku [27.02.2023]



Spona geopolitike i životne sredine

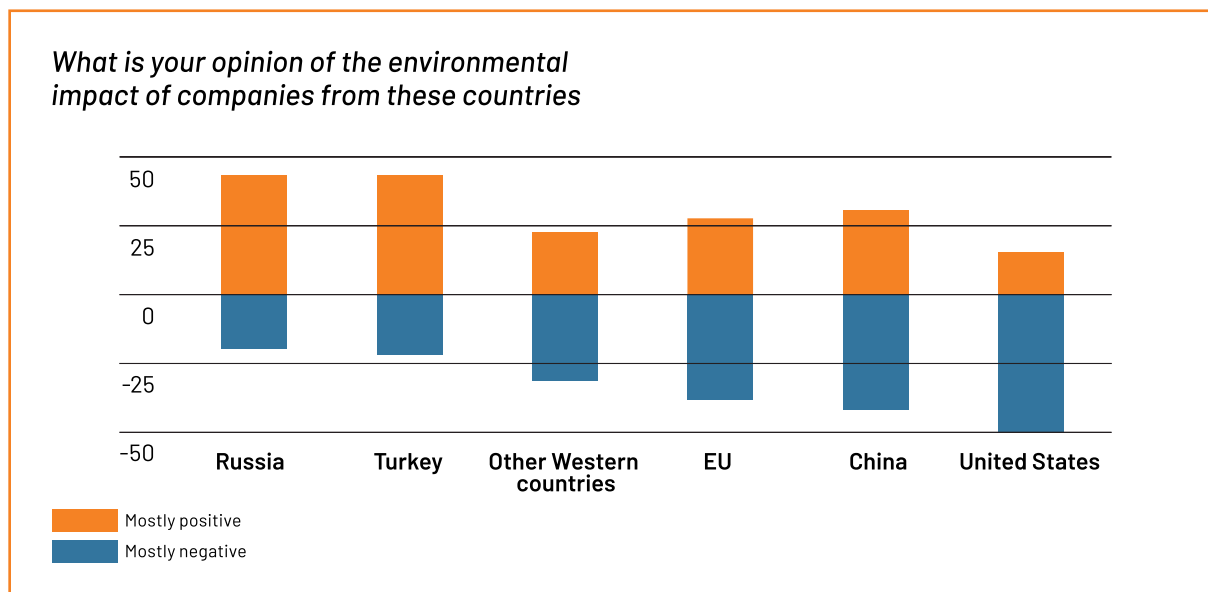
Pozitivne percepcije Rusije i njenog političkog rukovodstva uglavnom se podudaraju sa percepcijama o ruskim investicijama u srpski energetske sektor. Srpske vlasti i dominantni provladini mediji kontinuirano su oblikovali pozitivnu sliku o Rusiji i Kini kao stranim akterima, dok su zapadni predstavljeni više negativno (SAD) ili neutralnije (EU)⁴⁰. Možda to i nije iznenađujuće, ali istraživanje BiEPAG-a je pokazalo da ispitanici smatraju da postoji neto pozitivan uticaj ruskih investicija na životnu sredinu i negativan uticaj zapadnih kompanija (Slika 6).

Ali to nije uvek slučaj. Percepcije o stranim akterima ne odražavaju se uvek direktno na način na koji se investicije iz ovih zemalja doživljavaju u Srbiji, a složenija slika se može dobiti upoređivanjem ruskih investicija sa investicijama drugih aktera. Nedavna kineska ulaganja u rudnik bakra u Boru i proizvodnju čelika u Smederevu javnost je doživela kao iscrpljivanje resursa i štetno po životnu sredinu, što je dovelo do mobilizacije lokalnih i nacionalnih aktivista za zaštitu životne sredine protiv ovih projekata.

40 Crta, 'Media Outlets - Positive on Russia and China, Negative on the EU and the USA', January 26, 2022, <https://english.istinomer.rs/analyses/media-outlets-positive-on-russia-and-china-negative-on-the-eu-and-the-usa/>.

Istraživanje koje je sproveo BiEPAG takođe je pokazalo negativne stavove u vezi sa uticajem kineskih investicija na životnu sredinu (Slika 6). Dok je ukupna percepcija Rusije i Kine u Srbiji i dalje pozitivna, povećana vidljivost kineskih aktivnosti izložila ih je većem javnom nadzoru.

Slika 6. Stavovi o uticaju investitora na životnu sredinu (bez neopredeljenih). Izvor: istraživanje BiEPAG-a, N = 1,019 [2023]



Ovaj pogled na percepciju javnosti o iscrpljivanju resursa i negativnim uticajima na životnu sredinu takođe pruža korisnu perspektivu za razumevanje stavova Srbije prema zapadnim investicijama u oblastima energetike i rudarstva. Vlada Srbije je 2021. godine suspendovala najavljenju investiciju britansko-australijske kompanije Rio Tinto u eksploataciju litijuma nakon masovne mobilizacije boraca za zaštitu životne sredine.⁴¹ Iako deo ovog protivljenja možda odražava preovlađujuća antizapadna osećanja, to je bio daleko manji faktor od percepcije da bi projekat imao negativan uticaj na životnu sredinu.

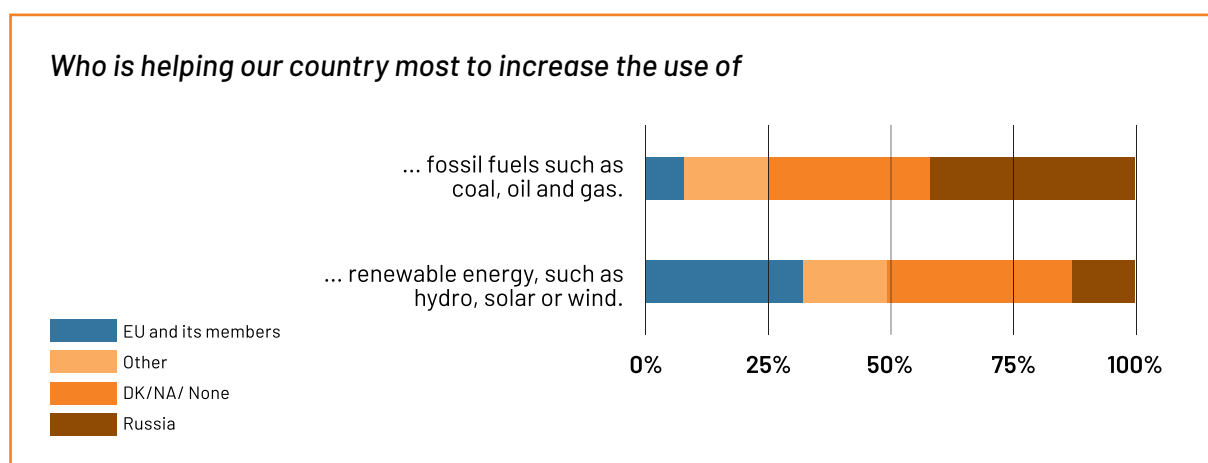
Jedan lider zelene opozicione poslaničke grupe rekao je u intervjuu o njihovom protivljenju Rio Tintu da su „posledice koje ostaju na terenu toliko velike da nas nije briga odakle dolazi investitor“. Drugi lider zelene opozicione poslaničke grupe imao je balansiranije objašnjenje za razmere mobilizacije protiv Rio Tinta. Napomenuo je da, kada je reč o kineskim investicijama, „ne možete da vršite pritisak na njih jer ih vlada brani“, ali da zapadne kompanije kao što je Rio Tinto nemaju isti nivo zaštite. U tom smislu, kada antizapadna osećanja dođu u interakciju sa ekološkim problemima, „postaje veoma lako izvršiti pritisak na nekoga sa Zapada, jer oni postaju simbol svih naših nevolja“.

Ipak, dok su negativne percepcije Zapada doprinele mobilizaciji protiv rudarskih projekata, postoje i percepcije koje bi mogle doprineti većem ulaganju u obnovljive izvore energije.

⁴¹ Guardian, 'Rio Tinto Plans for Serbia Lithium Mine Suspended after Protests', December 16, 2021, <https://www.theguardian.com/environment/2021/dec/16/serbia-blocks-rio-tintos-plan-to-mine-lithium-after-protests>.

U istraživanju BiEPAG-a, dve trećine ispitanih građana reklo je da Srbija treba da ulaže u domaće obnovljive izvore energije kao odgovor na energetske krizu, a ne u fosilna goriva ili nuklearnu energiju. I dok je srpska javnost identifikovala Rusiju kao primarnog dobavljača fosilnih goriva, identifikovala je zapadne aktere, pre svega EU, kao lidera u razvoju obnovljivih izvora energije u Srbiji. Ova kratka poređenja pokazuju da je veza između geopolitičkih pitanja i problema životne sredine u Srbiji više od jednostavnog prevođenja političkih stavova prema stranim akterima u stavove o investicijama.

Silka 7. Stavovi o spoljnoj pomoći u pogledu povećanja upotrebe energenata. Izvor: Istraživanje BiEPAG-a, N = 1,019 [2023]



Put napred

Tranzicija Srbije ka obnovljivim izvorima energije povezana je sa njenim spoljnim odnosima, možda i u većoj meri nego u drugim zemljama Zapadnog Balkana. Međutim, najveći problem zelene tranzicije u Srbiji je zavisnost od domaćeg uglja i lični interesi u proizvodnji električne energije na bazi uglja. Kompanije u ruskom vlasništvu u Srbiji zainteresovane su da ostvare profit od nafte i održe svoj monopol u snabdevanju gasom. Usled toga, gas nije proširio svoj udeo u energetske sektoru zemlje i istisnuo ugalj. Ruske kompanije nisu bile aktivne prepreke zelenoj tranziciji. Finansijska podrška tranziciji i pritisak da se energetske sektor transformiše i udalji od uglja ne dolazi odozdo, već uglavnom spolja, pre svega iz EU.

EU treba da nastavi da podstiče dekarbonizaciju i odvraća Vladu Srbije od daljih ulaganja u ugalj. Ova tranzicija će biti skupa i direktna finansijska pomoć EU mogla bi da bude ključan faktor za proces. EU bi takođe mogla da podrži blagovremeno uspostavljanje sistema za trgovinu emisijama na Zapadnom Balkanu ili posebnog fonda za pravednu tranziciju analognog Mehanizmu za pravednu tranziciju EU. Period adaptacije i usklađivanja sa Mehanizmom za prilagođavanje granice ugljenika EU (CBAM), za koji se očekuje da stupi na snagu 2026. godine, ostavlja vrlo malo vremena za ove transformativne procese.

Spoljnopolitičko balansiranje Srbije je, naročito od početka ruske invazije na Ukrajinu 2022. godine, zamaglilo pitanje energetske tranzicije, uplevši ga u moćne narative o odnosima zemlje sa Istokom i Zapadom. Međutim, ova studija je pokazala da opipljivi ekološki otisak investitora može poništiti čak i veoma pozitivnu percepciju jedne zemlje, a razlika u tome kako se percipiraju ruske i kineske investicije pomaže u objašnjavanju ove geopolitičko-ekološke spone. Akteri sa Zapada mogu da očekuju neprijateljsko okruženje u Srbiji u godinama koje dolaze. Na primer, CBAM tarife bi mogle ojačati narativ da EU traži previše od Srbije i u takvom kontekstu okrenuti javnost protiv nje. Međutim, protivljenje energetske i rudarske projektima štetnim po životnu sredinu ne znači da će se projekti sa manje vidljivim ekološkim otiskom nužno suočiti sa istim izazovima.

EU i njene države članice treba da podrže ulaganja u ekološki prihvatljive energetske projekte i podizanje javne svesti i angažovanje u energetske tranziciji što bi moglo da pomogne u jačanju pozitivnih političke percepcija. U procesu napuštanja uglja, gas bi mogao da bude prelazno gorivo, ali za dekarbonizaciju će Srbiji biti potrebne investicije u obnovljive izvore energije, posebno u solarnu, energiju vetra i hidroenergiju, potencijalno i vodonik i biomasu. Umesto uglja i gasa, reverzibilne hidroelektrane bi mogle da obezbede snagu baznog opterećenja i time podrže nedovoljne proizvodne kapacitete iz obnovljivih izvora. Podrška ovakvim investicijama mogla bi da pospeši energetske

tranziciju Srbije i pomogne da se izbegne negativna reakcija aktivista za zaštitu životne sredine. Jačanje javne svesti o potrebi zemlje da nastavi energetske tranziciju moglo bi da pomogne u izgradnji podrške ovom procesu, ali i EU, koju građani Srbije već vide kao partnera u tranziciji na obnovljive izvore energije i napuštanje uglja.

Kao i druge države u regionu Zapadnog Balkana, Srbija se suočava sa dva moguća puta kada je reč o energetske tranziciji. Jedna opcija je pristup „gasnog mosta“, koji bi podrazumevao zamenu uglja prirodnim gasom kao posredni korak u tranziciji na obnovljive izvore energije. Druga opcija je direktan prelazak na obnovljive izvore energije. Autori ove studije smatraju da su ruske investicije u sektoru fosilnih goriva pratile različite putanje i da je zavisnost od Rusije kao dobavljača prirodnog gasa bila važan faktor koji je doveo do toga da je Srbija trenutno „zarobljena“ u svojoj upotrebi ugljenika. Diversifikacija snabdevača mogla bi da omogući Srbiji da koristi gas sa većom fleksibilnošću i da pokrene prelazak na obnovljive izvore energije.

EU treba da nastavi da omogućava Srbiji postizanje sigurnosti kada je reč o prirodnom gasu i diversifikaciju snabdevača, sa krajnjim ciljem korišćenja gasa u procesu napuštanja uglja. To bi se moglo postići povećanjem broja i kapaciteta interkonektora koji povezuju Srbiju sa različitim dobavljačima, proširenjem kapaciteta podzemnog skladištenja gasa što bi Srbiju učinio otpornijom na spoljne šokove, kao i kroz zajedničke sisteme kupovine gasa sa EU koje omogućavaju Srbiji da plaća niže cene nego u slučaju samostalne nabavke. Gas bi mogao da se koristi kao tranziciono gorivo u Srbiji i da deluje kao prelazno rešenje kako bi se smanjilo oslanjanje na nekvalitetni ugalj za proizvodnju električne energije. Međutim, krajnji cilj bi trebalo da bude povećanje manevarskog prostora Srbije da koristi gas kao zamenu za ugalj tokom tranzicije na obnovljive izvore energije. Prozor mogućnosti za ovakav pristup biće otvoren do sledećeg gasnog sporazuma sa Rusijom 2025. godine.

O nama

Savetodavna grupa za javnu politiku Balkan u Evropi (BiEPAG) je zajednička inicijativa Evropskog fonda za Balkan (EFB) i Centra za studije Jugoistočne Evrope Univerziteta u Gracu (CSEES) sa ciljem promovisanja evropskih integracija Zapadnog Balkana i konsolidacije demokratskih i otvorenih zemalja u regionu. BiEPAG se temelji na vrednostima poštovanja ljudskog dostojanstva, slobode, demokratije, jednakosti, vladavine prava i poštovanja ljudskih prava, uključujući prava osoba koje pripadaju manjinskim grupama. Pridržava se vrednosti koje su uobičajene u društvima u kojima preovlađuju pluralizam, nediskriminacija, tolerancija, pravda, solidarnost i jednakost između žena i muškaraca. Članovi i članice BiEPAG-a su istaknuti istraživači i istraživačice javnih politika iz regiona i Evrope, sa dokazanom ekspertizom na temu Zapadnog Balkana i procesa koji oblikuju region. Članovi i članice su Florijan Biber (koordinator), Bojan Baća, Mateo Bonomi, Dimitar Bečev, Srđan Cvijić, Marika Djolai, Milica Delević, Nikola Dimitrov, Vedran Džihić, Ričard Grivson, Donika Emini, Dejan Jović, Marko Kmezić (pomoćnik koordinatora), Srđan Majstorović, Jovana Marović, Zoran Nečev, Damir Kapidžić, Tena Prelec, Korina Stratulat, Nikolaos Cifakis, Alida Vračić, Đerđi Vurmo, Nataša Vunš.

<https://biepag.eu>

Contact: MILENA STEFANOVIĆ, programska menadžerka

milena.stefanovic@balkanfund.org

Evropski fond za Balkan je zajednička inicijativa Erste fondacije, Fondacije Robert Boš i Fondacije Kralj Boduen, koja preduzima i pomaže inicijative koje jačaju demokratiju, neguju evropske integracije i afirmišu ulogu Zapadnog Balkana u rešavanju izazova u Evropi. Njegova strategija se fokusira na tri glavne oblasti – podršku demokratizaciji, jačanje regionalne saradnje i podsticanje EU integracija. EFB podržava proces afirmisanja efikasnosti politike proširenja EU širom Zapadnog Balkana i unapređivanje regionalne saradnje među organizacijama civilnog društva na temeljima solidarnosti i dijaloga zasnovanom na potražnji. Informisanim i osnaženim građanima pruža sredstva i platforme za preduzimanje akcije i zahtevanje odgovornih institucija i demokratije. Fokus rada je usmeren na kontinuirane reforme politika i praksi u zemljama Zapadnog Balkana na njihovom putu ka članstvu u EU.

www.balkanfund.org

Kontakt: ALEKSANDRA TOMANIĆ, izvršna direktorka

aleksandra.tomanic@balkanfund.org

Centar za studije Jugoistočne Evrope osnovan je u novembru 2008. godine, nakon što je 2000. godine Jugoistočna Evropa definisana kao strateški prioritet na Univerzitetu u Gracu. Centar je interdisciplinarna i međufakultetska istraživačka i obrazovna ustanova, osnovana sa ciljem da na univerzitetu obezbedi prostor za opsežne nastavne i istraživačke aktivnosti o Jugoistočnoj Evropi i zajedno sa njom, i unapredi interdisciplinarnu saradnju. Centar nastoji i da pruži informacije i dokumentaciju, kao i da bude tačka kontakta za medije i javnost zainteresovane za Jugoistočnu Evropu, u pogledu političkog, pravnog, ekonomskog i kulturnog razvoja regiona. Interdisciplinarni tim pravnika, istoričara i politikologa doprineo je istraživanju o Jugoistočnoj Evropi, putem članaka, monografija i drugih publikacija. Centar redovno organizuje međunarodne konferencije i radionice kako bi promovisao najnovija istraživanja o Jugoistočnoj Evropi.

<http://csees.uni-graz.at/>

Kontakt: UNIV.PROF. DR. FLORIAN BIEBER
profesor istorije i politike Jugoistočne Evrope,
florian.bieber@uni-graz.at

Ova studija je podržana od strane Evropske fondacije za klimu. Autor(i) snose odgovornost za informacije i stavove iznete u njoj. Evropska fondacija za klimu ne može se smatrati odgovornom za bilo kakvu upotrebu informacija sadržanih ili izraženih u njoj.

Evropski fond za Balkan 2020. Sva prava zadržana. Stavovi izraženi u ovoj publikaciji su stavovi autora i ne predstavljaju nužno stavove ili mišljenje Evropskog fonda za Balkan.

